

УДК 94(477.54)»192»:334.713(1-22)

Територіально-галузеве розміщення та питома вага промислів в сільській місцевості Харківщини в роки непу.

Лапченко Анастасія Сергіївна

Стаття присвячена територіально-галузевому розміщенню селянських кустарних промислів на території Харківщини. Досліджено окремі місцеві промисли, їх географічний розподіл по регіону, динаміку суб'єктів господарювання, соціальні характеристики працівників.

Ключові слова: нова економічна політика, кустар, промисли, сільське господарство, Харківщина.

Лапченко Анастасія. Территориально-отраслевое размещение и удельный вес промыслов в сельской местности Харьковщины в годы нэпа. Стаття посвящена територіально-отраслевому розміщенню кустарних промислів. Исследовано отдельные местные промыслы, административно-территориальное размещение ее отраслей, динамику субъектов ведения хозяйства, социальные характеристики работников.

Ключевые слова: новая экономическая политика, кустарь, промыслы, сельское хозяйство, Харьковщина.

Lapchenko Anastasia. Territorial and sectoral allocation and the proportion of industries in the countryside of Kharkiv region during the NEP. The article is devoted territorial and sectoral allocation peasant crafts in Kharkiv region. Studied some local crafts, their geographical distribution in the region, the dynamics of economic and social characteristics of workmen.

Keywords: new economic policy, artisan, crafts, agriculture, Kharkiv.

Актуальність теми дослідження промислів сільського населення на Харківщині в роки непу пояснюється нерівномірним висвітленням у наукових дослідженнях розвитку промислів. Наприклад, що стосується регіонального аспекту, то селянські промисли Харківщини згадуються лише у загальному контексті розвитку сільського господарства України. Крім того, спостерігається певна нерівномірність у вивченні виробництва міста й села. Останньому приділяється значно менше уваги, при тому, що сільське населення складало переважну більшість суспільства й виробляло значну частку побутових товарів.

Перші дослідження з проблеми селянських промислів з'явилися вже в 20-ті рр. ХХ ст. [1; 2]. А. Рибніков в своїх працях розглядав селянські промисли як частину селянської економіки [1; 2]. Література, яка виходила протягом 30-50-х років, стосувалася винятково колгоспного ладу. Для 60-х років характерна поява перших узагальнюючих колективних монографій з історії селянства [3]. Тривалий час науковці здебільшого приділяли увагу загальним соціально-економічним проблемам селянських промислів. Загальні аспекти розвитку промислів і приватного підприємництва розглядаються в працях В. Калініченка [4] О. Сушка [5], В. Олянич [6] та ін. Вивчення промислів сільського населення з переробки тваринної сировини на Харківщині в роки непу ще не стало предметом окремого дослідження.

Для вивчення даного питання ґрунтовним джерелом виступають статистичні матеріали ЦСУ (Центральне статистичне управління) [7; 8; 9]. Матеріали промислової статистики переважно зосереджені у зведених статистичних виданнях (довідниках, збірниках, щорічниках), що вміщували таблиці, які характеризували виробничу діяльність. Поряд з опублікованою статистикою 1920-х рр., важливою складовою джерельної бази дослідження виступив перепис 1926 р. [10]. В його матеріалах були вміщені дані про чисельність осіб, зайнятих у дрібному виробництві.

Метою статті є показати специфіку селянських промислів на Харківщині в 1920-ті роки. Вибір об'єкта дослідження зумовлено тим, що Харківщина (Слобожанщина) – великий регіон, який був одним з найбільш розвинених регіонів не тільки на Лівобережній, але й в усій Україні. Це виявлялося в таких показниках, як: густота та кількість селянських дворів, відсоток кооперованого сільського населення.

У період непу кооперація стала однією з найважливіших ланок відродження товарно-грошових відносин. Важливим рубежем у розвитку кооперації став декрет Раднаркому від 7 квітня 1921 р. «Про споживчу кооперацію». Декрет визначав нові завдання кооперації і в той же час фіксував подвійність її становища на початку непу. З одного боку, кооперація звільняла з підпорядкування Наркомпроду і отримувала певні можливості для розгортання самостійних операцій. З іншого боку, зберігався ряд рис, притаманних донепівському етапу розвитку, зокрема, знову підтверджувався принцип обов'язкового вступу у споживчі товариства всього населення країни. Як і раніше, передбачалося, що в кожній місцевості повинно бути одне споживче товариство; при цьому кожен громадянин приписувався до одного з його розподільчих пунктів, що здійснювали нормоване постачання населення. Виокремлюють чотири форми кооперативних товариств: «продукційно-кооперативна артіль», «трудова кооперативна артіль», «продукційно-складово-сировинне товариство» та «ощадно-позичково-промислове товариство» [5, с. 272]. Серед селян, які займалися промислами, найпоширенішим

були складово-сировинні товариства. Вони не вимагали усупільнення, а лише забезпечували його членів сировиною та збували продукцію.

Для селян, які звикли працювати самостійно, будь-яка колективна форма викликала застереження. Тому вони не поспішали до кооперативних об'єднань. Рівень кооперування сільських кустарів був низьким. Кооперативні підприємства не викликали економічного зацікавлення у селян, саме тому селянські промисли виявилися найменш кооперовані. Найпопулярнішим, якщо взяти за основу кількість зайнятих кустарів на Харківщині виявився взуттєвий та шкіряний – 30%, з обробки рослин – 21,8%, деревообробний – 12,4% [12, с.33-35]. Разом це склало 33,4 % всіх кустарів краю.

Інформацію про загальну кількість господарств-промисловців на початку 1920-х років фіксують статистичні довідники. Але вони не виокремлюють сільських кустарів, хоча підкреслюють їх галузевий розподіл. Демографічний перепис населення 1926 р. дає найвичерпніші і найрепрезентативніші дані про соціально-професійний склад селян і територіально-галузевий розподіл. За цим переписом селяни склали 76,8 % на Харківщині, з них промислами займалися 16690 селян [9, с. 88, 102].

На основі проведеного аналізу наявних джерел та літератури кустарне виробництво Харківщини можна розподілити на чотири великі групи.

Для першої групи характерна механічна і хімічна обробка дерева і його частин. У цю групу ввійшли промисли: бондарський, возово-колісний, столярний, виробництво сільськогосподарських знарядь, вироблення прядильних гребенів і ткацьких верстатів, плетіння корзин та інше. Другу групу склали промисли, пов'язані із обробкою волокнистих речовин і шерсті. До цієї групи відносимо: ткацтво полотна, шерсті і виготовлення мотузок. Основою наступної групи кустарної діяльності складає виготовлення одягу і взуття. У цю групу ввійшли промисли: шкіряний, кушнірний (смушковий), шевський, шапковий і кравецький. Четверта група промислів кустарної діяльності селян Харківщини складається із промислів обробки метало-мінеральних речовин. В цю групу входять такі промисли як гончарство, ковальство і слюсарство.

Місцеві кустарні промисли на Харківщині були досить різноманітними. З усіх галузей найбільш поширеними по регіону були наступні: з групи металевого виробництва – ковальсько-слюсарний промисел; з третьої групи (виготовлення одягу і взуття) – кравецький, шевський і частково шкіряно-кушнірний промисли; з деревообробних промислів – столярний, бондарський і колісний; нарешті, з волокнисто-оброблювального виробництва – ткацький промисел. Територіальна поширеність інших промислів, за виключенням гончарного виробництва, виражена слабо.

Що стосується розміру кустарних виробництв по числу осіб зайнятих в них, то перші місця в цьому відношенні займали наступні

промисли: ткацький (25,6% від загального числа кустарів), шевський (17,5%) і кравецький (14,2%). Слід за цими промислами ідуть: ковальський (8,8%); столярний (8,3%); колісно-возний, бондарський, токарний, гончарний і плетіння корзин (від 4 до 5%). Розміри останніх зареєстрованих промислів незначні [6, с. 73-74].

Відносно бондарного і столярного промислів слід зазначити, що вони були поширені майже рівномірно по території Харківщини. Лише у Харківському районі був відносно слабо розвинений бондарський, а в Лебединському, Валківському і Зміївському районах – столярний промисел.

Колісний промисел, хоча і був типовим для всього регіону, але більші розміри виробництва зустрічалися в Сумському, Зміївському і Охтирському районах. Головні центри колісного виробництва знаходились в Сумському окрузі, с. Великий Чернетчин (45%), потім в с. Млинках (15%), с. Котельві (7%), в с. Тутлега (13%). У с. Великий Чернетчин Сумського району, окрім колісників зустрічалися і кустарі, що займалися виробництвом возів (28 чол. – 10%) [7, с.43, 65, 77].

Виробництво сільськогосподарських знарядь праці було поширено в Куп'янському, Валківському, Зміївському, Ізюмському районах. В інших районах нараховувалося лише по декілька промисловців, які займалися виготовленням сільськогосподарських знарядь праці. Всього промисловців, які займалися цим промислом на Харківщині нараховувалося 1550 родин.

Вироблення ткацьких верстатів і прядильних гребенів було виключно зосереджене в Сумському окрузі Лебединському районі, де головний центр указанного виробництва знаходився в с. Ясенове (48%), чимало кустарів зайнятих даним виробництвом було і в с. Мартинівка (21%) [7, с.81, 83].

Плетіння корзин було зосереджено головним чином в Куп'янській окрузі, де в селі Петропавлівка і прилеглих хуторах знаходилося багато кустарів які плели корзини (38%); багато селян, що займалися плетінням корзин в селі Варварівка і в селі Двурічний Кут, Харківської округи (21%) [8, с. 5-9]. Окрім корзин також виготовляли з лози стільці, крісла та інші меблі.

Майже всі продукти виробництва деревообробних промислів виготовлялися для задоволення місцевих потреб. Тому збували свою продукцію, головним чином, по місцях виробництва, місцевих ярмарках, інколи надлишок розвозили по сусідніх округах. Деякі вироби відправлялися за спеціальним призначенням. Так, наприклад, корзини з Харківської округи у великій кількості продавалися на Південь. Можемо припустити, що це було зумовлено розвитком рибного промислу у цій місцевості. Корзини з Куп'янської округи, відправлялися скупникам в Ростов на Дону. Не зважаючи на те, що Харківщина була не багатим на

лісові ресурси регіоном, деревообробні промисли до певної міри були достатньо розповсюдженими.

Обробка рослинного волокна була поширена на Харківщині майже виключно у формі ткацтва полотна, вироблення ж мотузок розвинене слабо. По всьому краю цим промислом було зайнято лише 50 чол. Ще меншу кількість притягують до себе промисли по обробці шерсті, а саме: шаповальним промислом було зайнято всього 16 людей на весь край, а ткацтвом шерсті лише 8 чоловік. Розвитку ткацького промислу перешкоджали: відсутність правильного збуту товарів; конкуренція з більш дешевими фабричними виробами; відсутність матеріалу; нестача вільних грошей для придбання матеріалів.

Ткацтвом льону займалося, навпаки, багато селян, 8793 чол., розташовувались з тією або іншою густотою по всьому краю. В Зміївському районі (с. Лиман 1013 чол.), Богодухівському районі (с. Старий Горобина - 212 чол.), Охтирському районі (с. Жигайловка – 217 чол.), Харківському районі (с. Русяве-Лозове – 620 чол.), Валківському районі (Ст. Водолага – 255 чол.) і Лебединському районі (с. Олешня – 160 чол.) [6, с. 21, 26, 28-29].

Широкого розвитку і поширення досягали шевський і кравецький промисли; шапковий і шубний промисли зустрічалися далеко не повсюдно, і при тому мали досить слабкий розвиток по кількості зайнятих осіб, що брали участь в цих промислах. Обробка шкіри у вигляді шевського промислу розвинена в той час в наступних районах: Валківському, Сумському, Ізюмському, Харківському і Волчанському. Кравецький промисел, наряду з чоботарським, належав до числа найбільш поширених.

Чоботарі зустрічалися в великій кількості в с. Нова Водолага, Валківського району Харківської округи (139 чол.), тут-же і кустарі по обробленню шкіри (22 чол.); в с. Шандрігалово, Ізюмського району Харківської округи (76 чоботарі і 24 чинбарів) і с. Деркачі, Харківського району Харківської округи (97 чоботарі). Загальна кількість чоботарів на Харківщині приблизно 400 родин. Шапкове виробництво зосереджене виключно в с. Нова Водолага, Валківського району Харківської округи (91 чол. – 43%), а шиття кожухів в с. Котельва (5%), Охтирського району Харківської округи [7, с. 3-11, 18]. Взуття, виготовлене селянами-промисловцями, йшло передусім на задоволення місцевих потреб. Продавалося на місцевих ярмарках і базарах, а частина в Харкові і в інші великих містах.

Ковальсько-слюсарна справа була поширена по всіх округах краю, відносно велика кількість ковалів знаходилась в Вовчанському районі і Сумській окрузі [10, с. 39].

Гончарним промислом в краї було зайнято 1258 кустарів, вони в основному зустрічалися в с. Нова Водолага (282 чол.) і с. Просяне

(76 чол.) Валківського району; с. Евсуг (122 чол.), с. Боромля (69 чол.) і с. Котельва (55 чол.) Охтирського району [7, с. 35-37].

Виробництвом цегли в середині 1920-х років було зайнято приблизно 500 родин. В деяких випадках зазначається, що вироблялася цегла-сирець, але загалом ми не маємо даних проте, чи обпікалася цегла чи ні. Загалом цей промисел був рівномірно розміщений по всій території Харківщини. У значній кількості родини, які займалися виготовленням цегли, зустрічаються в 4 районах: Куп'янському, Валківському, Ізюмському і Лебединському.

Досліджуючи промисли селян, не можна пройти повз соціального складу сільських промисловців. Дослідження матеріалів перепису 1926 р. засвідчило наявність шести груп, які займалися селянськими промислами: робітники; службовці; з наймитами; що працювали лише з членами родин; «одинці»; члени сім'ї що допомагали у занятті. Перша категорія налічувала 10 %, друга – 1 %, третя – 5 %, четверта – 11 %, п'ята – 62%, шоста – 11% [9, с.106-123]. А отже в основному промислами займалися селяни-одинці, члени сім'ї що допомагають у занятті, та ті що працюють з членами родин (разом 82%). Значить, це був сімейний приробіток.

Приблизну середню оцінку заробітку сільського кустаря можна скласти з даних «Статистика України» [6; с. 73].

Таблиця 1.

Сільські кустарі за розмірами посівних площ.

Без посіву	До 1 дес.	1-2 дес.	2-3 дес.	3-4 дес.	4-6 дес.	6-8 дес.	8-10 дес.	Від 10 дес. і більше
1,6 %	44,8 %	29,4%	11,8 %	4,6 %	3,4 %	2,5 %	1,1 %	0,8 %

Таблицю складено авторкою за: [9].

Ці дані показують, що сума без посівних і з посівами до 2 десятин складала 75, 8%. Селянин з таким посівом відносився до селянської бідноти. Якщо без посівних і з посівами до 2 десятин нараховувалося 75, 8%, то без коня або з одним конем нараховувалось до 91,7%. Тому визначати кустарно-промислову масу, як заможну групу селянства є помилкою.

Таблиця 2.

Дохід від промислових занять в %.

Без посіву	До 2 дес.	2-4 дес.	4-6 дес.	6-8 дес.	8-16 дес.	Від 16 дес. і більше
8,9 %	32,3%	19,6%	15,1 %	9,1 %	6,4 %	0,8 %

Таблицю складено авторкою за: [9].

Цікаво що приробіток від промислів по відношенню до загального чистого доходу селянської родини був тим більший, чим менший розмір

посіву. Чим менший розмір посівної площі, тим більше часу затрачував селянин на промисли. Звідси прямим наслідком є те, що дохід від промислів по відношенню до загального числа доходів селянської родини був тим більше, чим менше розмір посіву. Так, господарство з посівом до 2 дес. поповнювало свій бюджет від промислових занять в розмірі від 70-92%, при посіві близько 2-6 дес. – 45-55 %, при посіві близько 6-8 дес. – 30-40%, і лише при посіві більше 8 десятин промисли давали 20% бюджету [6, с73-74].

Отже, аналіз розміщення і розвитку місцевих кустарних промислів засвідчив, що бондарство, столярство, ткацтво, кравецтво було поширено по всій території краю, а чоботарство, гончарство, плетіння корзин та вироблення мотузок – сконцентроване лише в небагатьох селах. Кустарно-реміснича промисловість була, в основному, організаційно-господарською формою саме селянського дрібнотоварного підприємництва, судячи з її географічно-територіального розміщення та функціонування галузей. Хоча населення Харківщини і займалося різними промислами з давніх часів, але перш за все ці заняття в роки непу були спрямовані на задоволення власних потреб, таких як: виготовлення господарського збіжжя і реманенту, захист та оздоблення житла, забезпечення родини життєво необхідними товарами. Малоземелля селян, постійна нестача та потреба у грошах змушувала селян займатися різними промислами, виготовляючи різний крам для продажу і отримувати мізерні кошти для свого існування.

Література

1. *Рыбников, А. А., Орлов, А. С.* Кустарная промышленность и сбытъ кустарных изделий / А. А. Рыбников, А. С. Орлов – М. : Экономическая жизнь, 1923.
2. *Рыбников, А.А.* Очерки организации сельского кустарно-емесленного хозяйства / А. А. Рыбников – М.: Типография Товарищества «Кооперативное издательство», 1926.
3. *Історія селянства УРСР.* В 2-х тт. Т. 2. /ред., кол. І. І. Коломієць, І. Х. Ганжа, І. І. Слинько. – Київ: Наукова думка, 1967.
4. *Калініченко, В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997.
5. *Сушко, О.* Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921-1929). / О. Сушко - К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003.

6. Олянич, В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921-1929рр.): історичний аспект: монографія / В. В. Олянич – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012.
7. Статистика України. Селянські бюджети України (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924-25 господарчий рік). – Харків [Центр. Стат. Упр. УСРР], уряд. друк імені Фрунзе, 1927. – №115.
8. Статистична хроніка / Відділ статистики промисловості ЦСУ: – Харків, 1927 – № 1(6).
9. Статистика України. Сер.10: Статистика праці / Центральне статистичне управління УРСР . – Харків : Харківське обласне управління статистики, 1925.
10. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел 2. Занятия. – М.: ЦСУ: Союза ССР, 1930.
11. Труды Центрального статистического управления / СССР. – 1928. – Т. 33, вып. 2: Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность СССР в 1925 г.
12. Вісник кустарно-промислової кредит кооперації України. – Харків, 1928. – №5.